

У прадмовах з мэтамі ампліфікацыі тэкст насычаецца наапапленнямі слоў-сінонімаў (*congeries*) (шэсць – у Прысвячэнні і два – у Адозве). Рытарычная традыцыя прадпісвала памяркоўнае выкарыстанне сінонімаў, якое пазбягала б лішку, перагружанасці словамі: «гэта з'яўляецца недахопам, калі гаворка пераабцяжарваецца залішнім награвашчваннем слоў, але можа быць і вартасцю, калі яна становіцца гэтым шляхам больш поўнай і высвятляе думку»¹⁴. Даволі цяжка меркаваць аб тым, якая колькасць сінанімічных слоў і выразу ў эпоху Сапегі лічылася дастатковай, якая – празмернай. Сапега ж выбірае мінімум і пазбягае спалучэння больш як двух сінонімаў: *зданье и уподобанье, господары и короли, панованье и звирхность, панства и королевства* (44), *панство ваше королевское милости, славное великое князство литовское* (45), *слабший и худший, можный и потужный* (47). У Прысвячэнні знаходзім таксама адзін цалкам таўталагічны выраз: *тяжкий тежар* (44). З дапамогай наізнання сінонімаў ці падобных выразу дасягаецца эmfатычнае выдзяленне важнай думкі, прыцягненне ўвагі да яе.

Больш паслядоўнае выкарыстанне ампліфікацыйнага прыёму сінанімічных наапапленняў у Прысвячэнні абумоўлена спецыфікай эпідэйктычнага красамоўства, якое патрабавала пышнасці і эmfатычнай аздобленасці стылю.

Аналіз выкарыстання сінтаксічных фігур у Прысвячэнні і Адозве паказвае, што Сапега аддае перавагу антытэзам, з дапамогай якіх дасягаецца інтэлектуальная напружанасць і пераканаўчасць прадмоў. Выкарыстання ў прадмовах фігуры характарызуюцца падобным складам (асноўныя фігуры – антытэзы, параўнанні, сінанімічны наапапленні, сінтаксічныя паралелізмы). Разам з тым эпідэйктычны жанр Прысвячэння абумовіў больш частае выкарыстанне гэтых сродкаў і як вынік – большую экспрэсіўнасць стылю, чым у Адозве, якой уласціва большая празрыстасць і меншая аздобленасць стылю.

¹ Мячкоўская Н. Б. Рыторыка ў культурах заходніх і ўсходніх славян: Тэндэнцыі развіцця ў XV–XVII стагоддзях. Мн., 1993. С.4.

² Уступныя тэксты цытуюцца па факсімільным выданні: Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мн., 1989. С.44–48, але перадаюцца сродкамі сучаснай рускай графікі (у дужках указаны старонкі).

³ Гл.: Літаратурны энциклопедический словарь. М., 1987. С.466 (пераклад наш – Т.А.).

⁴ Античные теории языка и стиля. СПб., 1996. С.195.

⁵ Ulcinajte E. Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: Próba rekonstrukcji schematu retorycznego. Wrocław etc, 1984. S.93.

⁶ Гл.: Литературный энциклопедический словарь... С.482.

⁷ Там жа. С.258.

⁸ Античные риторика. М., 1978. С.140 (пераклад наш – Т.А.).

⁹ Ulcinajte E. Teoria... S.87.

¹⁰ Ibid. S.87–88.

¹¹ Гл.: Литературный энциклопедический словарь... С.274; Валгина Н. С. Синтаксис современного русского языка. М., 1991. С.379 (пераклад наш – Т.А.).

¹² Ulcinajte E. Teoria... S.125, 128.

¹³ Литературный энциклопедический словарь... С.418.

¹⁴ Античные теории... С.283.

Т.Р.ТРАФІМОВІЧ

МАТЫВАЦЫЯ СТАРАБЕЛАРУСКІХ НАЗВАЎ АСОБ З ФАРМАНТАМ -НИК-

Да ліку актуальных праблем сучаснай лінгвістыкі можна аднесці вывучэнне механізма моўнай намінацыі, г.зн. таго, як утвараюцца моўныя адзінкі, што называюць фрагменты рэчаіснасці і фарміруюць паняцці аб іх. Па нашых назіраннях, вытворныя старабеларускія назвы асоб даюць магчымасць выявіць матывацыйныя сувязі, ацаніць іх сутнасць і значэнне ў сферы намінацыйнай дзейнасці.

У сістэме назваў асоб, адлюстраванай у мове старабеларускага дзелавага пісьменства, значнае месца займаюць словы з фармантам *-ник-*. Гэта менавіта фармант, таму што ён можа цалкам супадаць з суфіксам *-ник-*, а можа ў залежнасці ад рэальных умоў утварэння наймення ўключаць два суфіксы: *-н-* і *-ик-*.

Сярод сабраных намі старабеларускіх назваў асоб ёсць шэраг менаматывавальных. Гэта значыць, што такія найменні ўзніклі, хутчэй за ўсё, адным шляхам. Так, назоўнікамі, якія пазначаюць аб'ект дзеяння асобы, матывуюцца наступныя намінацыі: *барышник, бурсник, бортник, гусельник, коверник,*

мясник, огородник, рыбак, печатник, пшеничник, скринник, санник, скарбник, сокольник, сольник, сорочник, чашиник, шкодник і інш.

Суфікс *-ник-* пры ўтварэнні назваў асоб мог выкарыстоўвацца ва ўскладненым выглядзе – *-овник-* ці *-евник-*: *кошевник* (той, хто валіць кашму або гандлюе ёю), *бобровник* (той, хто паляваў на баброў), *садовник* (той, хто даглядае сад), *гаевник* (той, хто сочыць за гаем) і інш.

У шэрагу выпадкаў асоба атрымлівала назву па дзеянні, якое яна выконвала: *заставник, мельник, мерник, наследник, рядовник, обличник, поручик, проводник, участник* і інш.

Часта спробы высветліць матывы ўзнікнення наймення прыводзяць да разумення аднолькавай верагоднасці двух ці больш шляхоў. Сутнасць такой множнай матывацыі ў тым, што немагчыма дакладна вызначыць шлях, які прайшла назва, нават калі яго прыпісвае ёй традыцыйнае словаўтварэнне.

У сувязі з праблемай множнасці матывацыі паўстае пытанне аб прыёмах азначэння матывацыйнага поля. Трэба мець на ўвазе, што кантэкст як бы фіксуе пошукі новага наймення ў вербальнай прасторы ці адлюстроўвае існуючыя ў сьвядомасці носьбітаў мовы матывацыйныя сувязі. Напрыклад, чытаем: *Кому тежъ колвек иному отповедь учиниль, таковой отповедникъ...* (Ст.1566, 7–21). *Кого на дорозе розбил... тот маеть быти каран яко розбойник* (Ст.1529, 7–21). Кантэксты такога тыпу нельга не прызнаць дастаткова інфармацыйнымі для разумення матывацыі найменняў *отповедник* і *розбойник*.

Існанне ў мове ўстойлівых словазлучэнняў таксама можа дапамагчы знайсці матывацыйныя сувязі. Так, старабеларускія назвы *данник, дякольник, служебник, ремесник* і многія іншыя не трэба звязваць толькі з суадноснымі назвамі аб'ектаў (*дань, дякло, служба* і г.д.). Гэта спросціць, калі не сказіць шлях узнікнення наймення. Устойлівыя словазлучэнні *люди данные* (ці *чалавек данный*), *люди дяколные, люди служебные, люди ремесные* і інш. перажылі працэс семантычнай кандэнсацыі і ўтварылі прыведзеныя назвы асоб (Параўн. руск. *сапожный мастер* → *сапожник, открытое письмо* → *открытка* і г.д.).

Атрыбутыўную матывацыю можна дапусціць і тады, калі ў мове існуе канверсійная субстантыўная назва – былы прыметнік ці дзеепрыметнік. Напрыклад: *сторож гуменный* → *гуменный* → *гуменник* (ГСМБ, 7, 195); *отец духовный* → *духовный* → *духовник* (ГСМБ, 9, 107–109). Нават калі дапусціць, што найменне ўзнікла як субстантываваны прыметнік, гэта ўсё ж прыватны выпадак семантычнай кандэнсацыі.

Вызначэнню матывацыйнай прасторы дапамагае і існанне ў старарускай і старабеларускай мовах лексічнай празмернасці. Так, дублетныя назвы *винник, винар, виняр* – вінароб, гандляр віном (ГСМБ, 1, 94) – сведчаць больш на карысць сувязі наймення *винник* з аб'ектам дзеяння асобы, чым з атрыбутыўнай характарыстыкай яго справы. Старарускія назвы *мытникъ, мытчикъ, мытоимецъ, мытовщикъ, мытарь* (СлРЯ XI–XVII вв., 1, 335–338) схіляюць разважанні ў бок *мытникъ* ← *мыто*, а не *мытникъ* ← *мытный человек*.

Напэўна, можна пашырыць колькасць параметраў ацэнкі матывацыйнага поля, але відавочна, што ідэальны выпадак – улік усіх магчымых паказчыкаў пры адказе на пытанне аб матывацыі той ці іншай назвы.

Аналіз мовы старабеларускіх помнікаў дзелавога пісьменства дае падставу сцвярджаць, што значная колькасць назваў асоб з фармантам *-ник-* магла мець дваістую матывацыю. Асоба атрымлівала найменне па схеме: "той, хто робіць што" ці "той, хто які чалавек". Так узніклі словы *данник, должник, дольник, заставник, мечник, дворник, законник, винник, лавник, коморник, гуменник, служебник, халупник, стольник, присяжник, дякольник, граничник, куничник, верник* і інш.

Звернемся да фактаў. Назву *дворник* "дворник, сторож, наглядчык" (ГСМБ, 7, 289) прасцей за ўсё звязваць са словам *двор*: У Стася Семеновича *дворника двора гостиного меского...* (АВК, XXXIX, 500). Але шэраг неаднаслоўных назваў тыпу *дворный конюх, гетман, енерал, крайчий, кухмистр, маршалок* дае падставу дапусціць атрыбутыўную матывацыю. Параўн.: У томъ фольварку *паробокъ дворный* невольный (АВК, XIV, 202). Жонкі теж *дворные наймички* две Ганулька и Настасья (АВК, XVIII, 206).

Яшчэ больш выразнай з'яўляецца магчымасць атрыбутыўнай матывацыі тады, калі існавалі адпаведныя словазлучэнні з кампанентам людзі: *люди добрые, служебные, оселые, почтивые, мудрые, тяглые, сторонние, вдовье, возовые, вольные, великие, волостные, пешие, господарские, князские, конные, отчизные, панские, путные, немалые, черные, прихожие, свовольные, сельские, обчие, простые* і многія іншыя. Колькасць такіх словазлучэнняў у старабеларускай мове была вельмі вялікай. Напрыклад, толькі ў адной кнізе Літоўскай метрыкі (ЛМ-8) намі выяўлена каля 70 такіх адзінак. *Люди данные* – вольныя сяляне, якія валодалі ўласным участкам і замест вайсковай службы абавязаны былі плаціць даніну, пераважна натурай (ГСБМ, 7, 239). У такім выпадку назву *данник* можна лічыць вынікам семантычнай кандэнсацыі неаднаслоўнага наймення *люди данные*, роўна як і дэрыватам ад слова *дань*. У помніках чытаем: *И данники з данью медовою...* (АЗР, 1, 57). Которая ж тая *дань*... і зь оныхъ *данников* брана быти маеть (АВК, XIV, 11). Асабліва красамоўны прыклад: *Люди его данные* здавна на костель *дань дают* (КСД, 370).

Словам *камора* можа быць матывавана назва *каморник*. *Коморники* вь месте тамашнемъ которые избу або *комору* у подворника наймутъ (АЗР, 3, 112). Але існавала ўстойлівае словазлучэнне *сторож коморный* і нават субстантыў *коморный* (ГСБМ, 15, 247). Атрыбутыўную матывацыю нельга ігнараваць. Назва *лавнік* магла грунтавацца на слове *лава*, на найменні *лавный судъ* (ГСБМ, 16, 273). Яко ж уряд для зознання паслал ку опытанню з *лавы лавника* молотшого (АВК, XXXIX, 32).

Першагу таму ці іншаму шляху ўтварэння наймення можна аддаць толькі пасля глыбокага аналізу ўмоў выкарыстання слова ў кантэксце, колькасці і характару ўстойлівых словазлучэнняў, звязаных з гэтым найменнем. Так, *ключник* – "асоба, якой даручаны ключы, нагляд і права распарадкаваць ў двары або маёнтку" (ГСБМ, 15, 128). Выходзячы з нашых ранейшых разважанняў, гэта назва можа быць матывавана словамі *ключ* (той, хто валодае ключом) і *ключный* (ключный чалавек, стораж і г.д.). Такую матывацыю дапускае старарускі матэрыял, дзе бытавалі *стражъ ключный, пошлина ключная, жила ключная* (СлРЯ, XI–XVII вв., 7, 187). У старабеларускай мове нават прыметніка *ключный* не было, затое выкарыстоўваўся фразеалагізм *въ ключах быти* – "быць на пасадзе ключніка" (ГСБМ, 15, 130). Адсюль відаць, што старабеларускае *ключник* ці матывавана назвай *ключ*, ці наогул атрымана ў спадчыну са старажытнарускай мовы (Кочин, 143).

Пэўная частка назваў асоб старабеларускай мовы дапускае нават траістую матывацыю па схемах: "той, хто робіць што?", "той, хто што робіць?" і той, хто які чалавек?". *Заставник* – "залогатрымальнік, заложнік" (ГСБМ, 3, 176). Параўн. стрбел. *застововати* (ГСБМ, 3, 177), а таксама кантэксты: Тот *заставникъ* не был оселым в том повете, в котором оное имене в *заставе* держал (АВК, XXXII, 106). Тамъ жо у Буйвидишкахъ пять служобъ *людей заставныхъ* боярина судеревского Беделевича... (АСД, 1, 33). Ёсць сэнс разважаць так: *заставник* – гэта той, хто застававаў ці той, хто рабіў заставу, ці той, хто застаўны чалавек.

Такім жа чынам можна растлумачыць і ўтварэнне назвы *квалтовник* – "асоба, якая чыніць гвалт", "той, хто парушае нормы", "насільнік" (ГСБМ, 15, 36). Астатняе можна зразумець з тэкставых прыкладаў: Королевство нбское *квалтъ* терпить, и *квалтовники* ухватывают его (Цяп., 146). Кгды бы квалтовникъ тотъ имель праву припозванъ быти, тогда тая *персона квалтовная* маеть тотъ *квалтъ* светками тремя пересветчити (КВЗС, 21, 1573).

Неадназначную матывацыю дапускаюць назвы *роботникъ, розбойникъ, закладникъ, жалобник, выступник* і інш. Нават калі не ўдаецца знайсці ўсе доказы такой матывацыі зафіксаванымі ў помніках пісьменства, не варта лічыць немагчымым дзеянне пэўнага механізма ў працэсе намінацыі.

Нашы спробы аналізу шляхоў утварэння старабеларускіх назваў асоб даюць магчымасць зрабіць пэўныя вывады. Вытворнае найменне – з'ява складаная, шматбаковая. Лінгвістыка не прэтэндуе адказваць на пытанне, чаму тая ці іншая прымета лягла ў аснову канкрэтнай назвы: гэта справа псіхалогіі і псіхафізіялогіі. Але напрамак і характар пошукаў матываў наймення ў вербальнай прасторы лінгвістыка можа і павінна тлумачыць. Як сведчаць

нашы назіранні, назва зусім неабавязкова ўтварылася тым шляхам, які прыпісвае ёй традыцыйнае словаўтварэнне. Відаць, у шэрагу выпадкаў гаворка можа ісці пра існаванне матывацыйнай прасторы, а значыць, і множнай матывацыі. Калі мець на ўвазе складанасць працэсу мыслення, то можна дапусціць, што тая ці іншая назва ўтварылася некалькімі шляхамі і носьбіт мовы будзе дэрывацыйныя адносіны слова ў залежнасці ад умоў дыскурсіўнага дзеяння, якое, як вядома, не можа адбыцца без прымусу моўнай сістэмы. "Мова прымушае – ці, лепш сказаць, – не прымушае, а мякка і дабратворна накіроўвае людзей у найменнях, аб'ядноўваючы паіменаванне з самымі глыбокімі пластамі культуры"². Што да каштоўнасці гістарычных назіранняў над механізмамі намінацыйнай дзейнасці, то яна відавочная, як відавочная карысць любой гістарычнай лінгвістычнай дысцыпліны, у тым ліку і гістарычнай анамасіялогіі.

¹ Сафаров Ш. Этнокультурный компонент дискурсивной деятельности // Язык, дискурс, личность. Тверь, 1990. С.109.

² Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. М., 1998. С.88.

А.Ф.РОГАЛЕЎ

ГЕАГРАФІЧНЫЯ НАЗВЫ СВІЦЯЗЬ, РАГАЧОЎ

1. Свіцязь.

З возерам Свіцязь, што ў Навагрудскім раёне, звязаны шматлікія паданні і легенды. Фальклорныя творы пра ўзнікненне азёраў маюць блізкую ці нават аднолькавую сюжэтную аснову і сюжэтную канву. У варыянтах паданняў пра паходжанне Свіцязі таксама сустракаюцца добра вядомыя фальклорныя сюжэты.

Згодна з уяўленнямі жыхароў тутэйшых мясцін, возера Свіцязь узнікла на месцы старажытнага горада, які праваліўся скрозь зямлю. Сёй-той са старажылаў нават указвае тут замощчаную каменем дарогу ў возера. Аднак яшчэ даследчыкі пачатку ХХ ст. адзначалі, што гэту "дарогу" больш праўдападобна лічыць валам-насыпам, які сапраўды даходзіў да возера. Берагі апошняга пастаянна падмываліся, прыбярэжныя камяні з вала падалі ў ваду і стваралі ілюзію мошчанай дарогі, якая ішла пад ваду¹.

Бераг Свіцязі, бліжэйшыя да возера наваколлі абжываліся з вельмі даўніх часоў, і "сляды" былых эпох, рэшткі чалавечай дзейнасці ў мінулыя стагоддзі абумоўлівалі нараджэнне паданняў пра горад, што знік пад вадой.

Матыў разбурэння, гібелі ўнікаў таксама пад уздзеяннем "калектыўнай памяці" аб шматлікіх войнах, нападах ворагаў, бітвах, якія былі нярэдка ў Верхнім Панямонні ў старажытнаўсходнеславянскі перыяд (да канца ХІІІ – першай паловы ХІV ст.). У адным з варыянтаў падання аб узнікненні возера Свіцязь апавядаецца, напрыклад, аб тым, што ўсе здаровыя мужчыны горада Свіцязь пайшлі на дапамогу Навагародку, які асадзілі ворагі. А ў гэты ж час іншы варажы атрад нечакана напаў на сам горад Свіцязь. Жанчыны, што засталіся ў горадзе разам са старымі і малымі, звярнуліся да Бога з просьбай выратаваць іх ад палону. Яны згаджаліся на смерць, бо няволя для іх была больш страшная, чым небыццё. Бог злітаваўся над імі: горад апусціўся на дно, і жанчыны сталі русалкамі, па-мясцоваму – свіцязянкамі. Менавіта іх апеў у сваіх баладах А. Міцкевіч. Вобраз лютых ворагаў у гэтым і іншых варыянтах паданняў нельга канкрэтызаваць. Гэты вобраз з'яўляецца абагульненым, бо складаваўся ў розныя часы ў выніку асэнсавання рэальных фактаў нападаў на верхнепанямонскія гарады крыжаносцаў, татараў, Русі. Пад "руссю" трэба разумець, на наш погляд, дружыны галіцкіх князёў (у сярэдзіне ХІІІ ст. ішла ўпартая і жорсткая барацьба галіцка-валынскіх, інакш – чырвонарускіх і новагародскіх – літоўскіх князёў за Верхняе Панямонне).

Татарамі ж з'яўляліся, відаць, не толькі орды крымчакоў, якія ў ХV–ХVІ стст. спусташалі беларускія землі (з 1474 па 1569 г. крымскія татары зрабілі 75 набегаў, пранікаючы ўглыб Вялікага княства Літоўскага; у 1510 г. яны дайшлі нават да прадемісяў Вільна). Пэўны след у калектыўнай памяці насельніцтва Верхняга Панямоння павінен быў пакінуць і рэйд татарскага войска на чале з ханам Бурундаем у 1258 ці ў 1259 г. (па розных крыніцах), калі быў нанесены ўдар па ўладаннях галіцкага князя Данііла і па землях, падначаленых новагародскаму князю Міндоўгу.